

Elşən Mirişli

Gəncə şəhəri,
tarixçi

IV Yazı

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin hadisələri qabaqlamaq üçün apardığı daxili və xarici siyasetə baxmayaraq sosialist bloku hökuməti kifayət qədər qətiyyətli olmamaqda təqsirləndirdi. Sosialistlər belə hesab edirdilər ki, kabinet ingilislərin fəaliyyətinə kifayət qədər diqqət yetirmir, qonşu Gürcüstanda isə onların siyaseti qətiyyətə dəf edilir. Onlar deyirdilər ki, ölkənin xarici düşməndən qorunması planı və qətiyyətli xarakter daşımışı təsadüflükdən uzaq olmalıdır.

Sərhədlərinin möhkəmləndirmək üçün parlament 1919-cu il iyulun 27-də Azərbaycanla Gürcüstan arasında cumhuriyyətlərin hüquqlarını vəzəzi bütövlüklerini birgə müdafiə etmək haqqında bağlanmış müqaviləni bir səslə qəbul və təsdiq etdi. Bu müqavilə, şübhəsiz, böyük siyasi əhəmiyyətə malik idi: təkçə iki suveren dövlət arasında münasibətlərin möhkəmləndirilməsinə kömək etmirdi, həm də Denikinin təhlükəsinə qarşı birgə tədbirlər görülməsini nəzərdə tuturdu. Zaqafqaziya cumhuriyyətlərinin birgə mübarizəsi işinə daşnak Ermənistani böyük ziyan vururdu, o, nəinki müqaviləni imzalamır, əksinə, regionda Denikin işğalına kömək edirdi.

Bütün parlament fraksiyaları müqaviləni bayəndilər. Yalnız Azərbaycan bolşevikləri onun təsdiqinə səs vermiş müsəlman sosialistlərini kəskin tənqid edərək müqaviləni "bir parça kağız" adlandırdılar. Bolşeviklərin fikrincə, xalqların yaxınlaşması yalnız sovet hakimiyəti şəraitində mümkün ola bilərdi. Bu fikirlə razılaşmaq çətindir, çünki o zamanki çətin şəraitde Gürcüstanla məhrəban qonşuluq münasibətlərinin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində sabit vəziyyət üçün böyük əhəmiyyəti var idi. Gürcü sosialistlərini sosial-şövinistlər adlandıran bolşeviklər bunu yaddan çıxarırlılar ki, gürcü hökuməti demokratik dəyişikliklərin həyata keçirilməsi sahəsində ciddi addımlar atmışlar: yerli özünüdərə orqanları yaradılmış, kəndlilərə torpaq verilməsində müəyyən iş görülmüş, Məclis-i Məbusan çağırılmış ve saire.

Müsəlman sosialistlərinin parlament işində dəyişiklik yarada bilmədikləri üçün onların Rusiyadakı partiya həmkarları olan menşeviklər (menşevik partiyasının Bakı komitəsi nəzərdə tutulur) də tənqid edirdilər.

Nəsib bəy Yusifbəyli yeni hökuməti təşkil edərkən sosialist fraksiyasının bir hissəsi koalisiyanın zəruriliyi mövqeyində dayanırdı, fraksiyanın digər hissəsi isə koalisiyanın əleyhine idi, onlar belə hesab edirdilər ki, bu zaman parlamentin işinə təsir göstərmək mümkün olmayıacaq. O zaman qeyd etdiyimiz ki, koalisiya mövqeyi üstün gəldi və 2 sosialist kabinetin tərkibinə daxil oldu. Lakin hökumətin fəaliyyəti dövründə həmin sosialistlər vəziyyətin ümidiş olduğu qənaətinə gəldilər. Qonşu Gürcüstanda artıq müəyyən demokratik dəyişikliklər baş verdiyi halda Azərbaycan zəhmətkeşləri hələlik real azadlıqları qismən əldə etmişdilər. Hələ Fətəli xan Xoyski hökuməti dövründə verilmiş yerli özünüdərə orqanları yaratmaq və konkretna olaraq heç bir real təklif vətənə yada da düşmürdü. Eyni

vəziyyət Nəsib bəy Yusifbəyli kabinetin dövründə də dəyişməz qalırdı. Halbuki, əyaletlər belə idarələrə böyük ehtiyac hiss edirdilər, yalnız yerli özünüdərə onları inzibati polis hakimiyətindən xilas edə bilərdi.

1919-cu ilin yanvarında müddəti başa çatan şəhər özünüdərəsi məsəlesi barədə parlamentdə çox danişilsə da, heç bir iş görülməmişdi. Nəsib bəy Yusifbəyli sosialistləri bolşeviklərə reğbətdə günahlandırdı, onlar isə bildirildilər ki, bolşeviklərin yox, fəhlələrin mənafeyini müdafiə edirdilər. Eyni zamanda belə təzyiq sağ hümmətçiləri Müsavat və onunla koalisiyada olan partiyalarla sazişə aparıldı. Belə şəraitdə yaranmaqdə olan yeni hökumət böhranına müxtəlif münasibət mövcud idi. Hər bir qəzet yaranmış vəziyyəti öz partiya mövqeyindən izah edirdi. "Azərbaycan" qazetinin bir məqsədi var idi: o, hökumətin xidmətlərini sadalayıb, bu dövr ərzində Lənkəran qəza-

ri əli sürmədir. Kəndlilər qurultayının səsli-demokratları müdafiə edən qətnaməsində deyilirdi: "Rus inqilabının ən böyük nailiyyətlərindən biri də torpağın kəndlilər arasında böülünməsi haqqındaki şüarıdır. Buna görə də biz parlamentdən və hökumətdən qısa müddət ərzində torpaq məsələsini nizama salmağı və kəndlilərin tələblərini ödəməyi tələb edirik."

Hələ 1918-ci il iyulun 22-də Fətəli xan Xoyski hökuməti Zaqafqaziya seyminin torpaq islahatı haqqındaki qərarını həyata keçirənən ididi. Lakin bu məsələnin həlli Məclis-i Məbusan çağırılana qədər təxirə salındı və beləliklə həll olundu.

1919-cu il oktyabrın 23-də Məclis-i Məbusanda daxili işlər nazirinin irəli sürdüyü mətbuat haqqında qanun müzakirə edildi. Layihədə bir sira məhdudiyyət tədbirləri nəzərdə tutulurdu. İlk oxunuşa qanun layihəsi böyük mübahisəyə səbəb oldu. Məsələn, bildirililər ki, nəşr redaktoru savadlı şəxs ol-

olmalarını həmin programın qəbul edilməsi ilə şərtləndirdilər. Proqramda tələb olunurdu:

1. Dağıstan və Şimali Qafqaz xalqlarına feal yardım göstərmək;

2. Qonşu cumhuriyyətlərlə bütün mübahisəli məsələləri həll etmək;

3. Fehlə təşkilatlarının təqibini dayandırmaq və siyasi görüşlərinə görə hebs edilənlərə azadlıq vermek;

4. Ölkədə qanunsuzluq və özbaşına son qoymaq və siyasi azadlıqlara dair məhdudiyyətləri leğv etmək;

5. Torpağın dərhal kəndlilərə verilmesi haqqında dekret qəbul etmək, torpaq məsələsinin tam həlline qədər bütün icarə müqavilələrini leğv etmək, həmin müqavilələri kəndlilərin ixтиyarına buraxmaq;

6. Ərzaq məsələsinin tənzimlənməsi üçün qəti tədbirlər görmək.

22 dekabr 1919-1 aprel 1920 Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Beşinci hökumət kabinetini və II Nəsib bəy Yusifbəyli hökuməti təşkil olundu.

lu dəyişikliklər baş verdi. İdarəetmə sistemi yaradıldı və bu sistemə əsasən ümumi, azad və bərabər seçkilər əsasında parlament seçildi. Məclis-i Məbusan ali dövlət həkimiyəti orqanı idi. Başlıca vəzifəsi hökumətin fəaliyyətinə nəzarət idi. Parlamentdə üstünlük Müsavatın tərfində olsa da, bu partiya heç vaxt başqa partiyaların dəstəyi olmadan hökumət təşkil etməmişdi. Müsavat partiyasının hökumətə tam nəzarət etməməsi hökumət böhranlarına səbəb olurdu.

Azərbaycan Məclis-i Məbusanı bir neçə islahat keçirdi. Birləşdən ən səmərəlisidir, qadınlara seçki hüququnun verilmesi idi ki, bu da Azərbaycanı, qadınlara kişilər bərabər siyasi hüquqlar verən ilk müsəlman və türk dövləti elədi. Digər mühüm tədbir Bakı Dövlət Universitetinin açılışı oldu. Bu vaxt qədər şəhərdə bir neçə institut vardi, buna Bakı Universiteti kimi birləşdirildi və dərhal Bakı Universiteti cumhuriyyətin aparcı mədəni mərkəzi oldu.

Lakin Azərbaycan parlamenti

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində Məclis-i Məbusan

sının "sakitləşdirildiyini", Qarabağda sabit vəziyyət yaradıldılarını, ingilis komandanlığı ilə yaxşı əlaqələrin mövcudluğunu göstəridi. Buna görə də hökumətin rəsmi orqanı onun istefasının səbəblərini başa düşmədiyi bildirildi. "İttihad" vəziyyəti belə şərh edirdi: "Kabinet böhranının səbəbi Azərbaycan hökumət dairələri üçün gözənləməz deyil, o, hazırlıqsız ünsürlərdən təşkil olunmuş və siyasi görüşlərinə görə bir-birindən kəskin fəqli üzvlərdən ibarət idi. Qəzətin rəyinə görə sosialist partiyasının Azadlıq, ədələt, hüquq dövlət şəhəri ilə iqtidarda olan Müsavat partiyası ilə koalisiya ideyası tamamilə iflasa uğramışdır. Eserlərin, menşeviklərin Bakı komitələri də böhranın səbəbini hökumətin tərkibinin yekili olmasına görürdülər. Lakin islamçı İttihadçılardan fərqli olaraq, onlar gələcək hökumətə zəhmətkeş kütłələrin iştirakını zəruri hesab edirdilər.

Böhranın əsas səbəblərindən biri də hökumətin aqrar məsələni həll edə bilməməsi idi. 1918-ci il sentyabrın 25-də Qazaxda qəzanın I kəndlilər qurultayı açıldı. Orada hökumətin torpaq siyaseti müzakirə edildi, qurultayda bolşeviklərle sosial-demokratlar arasında mübarizə gedirdi. Müsavatçıların qəzadə tərəfdarları olmadıqları üçün onlar qurultaya gəlməmişdilər. Demokratlar parlament komissiyalarında aparıcılar aqrar siyaset proqramı ilə qurultayda çıxış etdilər. Bolşeviklər isə öz proqramlarını bildirmədilər, onlar sosialistləri tənqid etdilər. Onlar yeni hökumətin tərkibinə daxil

malıdır, onun savad səviyyəsi isə inzibati idarə-qubemator, qəza rəisləri və sairə tərefindən müəyyən olunmalıdır, bir sözle, mətbuat azadlığı dövlət aparatından asılı vəziyyətə salınırdı. Sosialistlər onu mətbuat azadlığı qanunu deyil, "hoxta" qanunu adlandırdılar. Qanun layihəsini baş nazir Nəsib bəy Yusifbəyli dənərək qəzavatçılar Şəfi bəy Rüstəməyev (məruzəçi), Məmməd Əmin Rəsulzadə, Abbasqulu Kazımzadə, Ağə Məşədi Kərim oğlu Əminov müdafiə etdilər. Onların müxalifləri kimi Əhməd bəy Pepinov və Səməd bəy Ağamalioğlu çıxış edərək göstərildilər ki, bu məhdudiyyətlər qanunsuzluq üçün yol açır, çünki bu qanundan sonra qubematorlar, qəza rəisləri hakim olurlar. Sosialistləri "Əhər", "İttihad" və bitərəflər müdafiə etdilər. Onlar qanun layihəsinin parlament komissiyasına qaytarılmasından, yenidən işlənməsi təklifini irəli sürdülər. Səsvermə zamanı 27-sənə qarşı 31 səslə sosialistlərin təklifi keçdi, lakin müzavatçılar tekrar səsverməyi nail oldular və səs çıxışında mərkəzin təklif etdiyi qanun layihəsi qəbul edildi. Bu qanun layihəsinin müdafiəsi ilə yanışı yeni hökumət kabinetinin təşkil prosesi gedirdi. Nəsib bəy Yusifbəyli partiyaların nümayəndələri ilə danışıcılar aparıldı, artıq mərkəzi indi başqa qüvvələrlən temsil edəcəyi məlum olmuşdu. Sosialistlər Nəsib bəy Yusifbəyli öz minimum proqramları ilə müraciət etdilər. Onlar yeni hökumətin tərkibinə daxil

Nazirlər Şurasının sedri və Müsavat və bitərəflər fraksiyasına mənsub Nəsib bəyin hökumət kabinetində sosialist Əhməd bəy Pepinov Əmək və Əkinçilik naziri pottifikasi. Əhməd bəy Azərbaycan Məbusanının katibi 7 dekabr 1918-1 aprel 1920 vəzifəsində də çalışdı. Sosialist nazir faal işə başladı. Artıq dekabrın 28-də onun rəhbərliyi altında həmkarlar təşkilatlarının iştirakı ilə fəhlə məsələsi ilə əlaqədar böyük müşavirə keçirildi. Əhməd bəy Pepinov öz nazirliyinin proqramı kimi uşaq və qadın əməyinin mühafizəsi, mədiriyətin həmkarların işinə qarışmasının və Bakı hərbi general-qubematorluğunun lağv edilməsi, fəhlə klubuna və fəhlə təşkilatlarına hücumlara dayandırılması, yüksələcək azadlığı, əmək haqqının artırılması bəndlərinin dəqiq həyata keçiriləcəyi təqdirdə sosialistlərin hökumətə tam dəstəyi vəd olundu.

Əmək nazirliyinin xətti ilə Əhməd bəy Pepinov təcili olaraq kəndlilərin xeyrine mülkədar və digər torpaq sahələrinin ödənişsiz özəlləşdirilməsi haqqında islahat programı hazırlanıb. Lakin islahat yolunda o, böyük manələrlə rastlaşır. Müsavat və bitərəflər fraksiyası və İttihadçılar Məclis-i Məbusanda bu məsələ müzakirə olunarken bu islahat programını qəbul etmir. Parlamentin mərkəzi bu məsələdə sosialist fraksiyasına heç bir güzəştə getmir və onların proqramlarını qəbul etmirlər.

Müstəqilliyyin nəticəsi olaraq Azərbaycanın daxili heyatında çox-

torpaq islahatı sahəsində uğur qazana bilmədi. Bunun səbəbi torpaq sahiblərinin şiddetli müqavimət göstərməsi idi.

Yeni dövlətin iqtisadiyyatı bütünlükə ilə neftin ixracı ilə bağlı idi. Neftin isə əsas istehlakçısı Rusiya idi. Amma vətəndaş mühərbiyi Rusiyadan bu bazarını bağlamışdı. Neftin istehsalı və ixracı sürətə azalırdı, bu da onun qiymətinin son dərəcə aşağı düşməsinə getirib çıxarırdı. Bu səbəbdən də, təbii ki, fəhlələrin əmək haqqı azaldılar, bunun nəticəsində də tətilər artır və proletariatın bolşevik və rus meylləri gücləndirdi.

1918-1919-cu illərdə Azərbaycan hökuməti maliyyə cəhətdən çətin böhran keçirirdi. Rusiya İmparatoryasının maliyyə sistemindən çıxan və yeni yaranan cumhuriyyət, aparatın və ordunun saxlanılmasına böyük məqdarada pul sərf edirdi, bu isə onu iflas dərəcəsinə getirirdi. Bununla belə, bu maliyyə böhranları nəticəsində ölkənin tam iqtisadi iflasının qarşısı yenə Bakı neftinin sayısında da alındı. Nefti pul getirməsə da, Azərbaycana xaricdən müntəzəm kredit almağa imkan verirdi. *İngilisler Bakını İşğal etdikdən vaxt, ordunu saxlamaq üçün Rusiya dövlət bankının keçmiş şöbəsi olan Bakı dövlət bankını demək olar ki, tələmişdilər. Rəsmi "Azərbaycan" qəzeti 1919-cu il martın 20-də ya zırdı ki, İngilis komandanlığı Azərbaycan hökumətinə 213 milyon manat pul borcludur. Hökumət bu pulların və Bakı dövlət bankından apardılmış bəzi qiymətli eşyaların qaytarılması əsasında İngilislərdən xahiş edir. İngilisler isə bildirildilər ki, pullar və qiymətli eşyalar ancaq o vaxt qaytarıla bilər ki, Azərbaycan çar Rusiyasının mühərbiyədən əvvəlki bordurlarının bir hissəsini qaytarmaq üçün məsuliyətli öz üzərinə götürsün (məlum olduğunu kimli bolşevik Rusiyası hökuməti bu bordur qaytarmaqdan imtiyaz etmişdi). Beləliklə də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz pullarını və qızollarını geri ala bilmədi, bu da xəzinənin onzuz da ağır olan vəziyyətini daha da çətinləşdirdi. Bu maliyyə vasitələri tələnəsəydi güclü ordu yaratmaq və dövlət aparatını maliyyələşdirmək planı sürətlə icra olunacaqdi. İngilisler Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə maliyyə vasitələrini tələməq onlara qarşıdır.*

(ardı var)